

QASHQADARYO VILOYATI TOPONIMLARIGA UMUMIY TAVSIF

Toshmurodova Saodat Eshtemir qizi

Chirchiq shahar 25-maktab

toshmurodovasoadat@gmail.com

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyatining geografik joy nomlarini tabiiy geografik jihatdan o'rganish, ularni to'plash, tabiiy geografik nuqtai nazardan tahlil qilish va guruhlashtirish yoritilgan.*

***Kalit so'zlar:** Tushunarsiz nomlar, komponent, gidronim, oronim, etnonim, fitotoponim, zootoponim.*

GENERAL DESCRIPTION OF NAMES OF KASHKADARYA REGION

***Abstract:** This article covers the natural geographical study of geographical place names of Kashkadarya region, their collection, analysis and grouping from a natural geographical point of view.*

***Key words:** Obscure names, component, hydronym, oronym, ethnonym, phytotoponym, zootoponym.*

Qashqadaryo viloyati maydoni jihatidan Respublikada yirik viloyatlardan biri. Viloyat Respublikaning janubi-sharqida, Qashqadaryo havzasida joylashgan, sharqidan Hisor va Zarafshon tizmalari o'rab turadi. Tarkibida 13 qishloq tumani (Dehqonobod, Kasbi, Kitob, Koson, Mirishkor, Muborak, Nishon, Chiroqchi, Shahrisabz, Yakkabog', Qamashi, Qarshi, G'uzor), 12 shahar (Beshkent, Kitob, Koson, Muborak, Yangi Nishon, Tallimarjon, Chiroqchi, Shahrisabz, Yakkabog', Qamashi, Qarshi, G'uzor), 5 shaharcha (Dehqonobod, Miroqi, Nuriston, Eski Yakkabog', Qashqadaryo) bor. Ma'muriy markazi – Qarshi shahri.

Qashqadaryo vohasi qadimiy madaniyat markazlaridan biridir. Kitob shahridan 30 km shimoli-sharqda Hazrati Bashir qishlog'i yaqinidagi g'orda paleolit davrida odam yashaganini ko'rsatuvchi topilmalar aniqlangan. Chimqo'rg'on suv omborining janubiy sohilidagi Bo'rjarsoyning quyilish joyida so'nggi bronza davri (miloddan avvalgi 9-8 asrlar)ga oid qadimiy dehqonlar manzilgohi topilgan. Miloddan avvalgi 1-ming yillik o'rtalaridayoq sug'orma dehqonchilik rivojlangan. Yirik dehqonchilik vohalari, shuningdek, shaharozlik madaniyat (miloddan avvalgi 3-asrda) mavjud bo'lgan.

Ilk oʻrta asrlarda Qashqadaryo vohasining yuqori qismi Kesh quyi qismi Naxshab deb atala boshlaydi. Milodning 6-7 asrlarida eski shaharlar tanazzulga yuz tutib, yangi shaharlar vujudga keladi. 1220-21 yillarda Qashqadaryo vohasidagi shahar va qishloqlar moʻgʻullar istilosi natijasida vayron qilindi. 1318-26 yillarda moʻgʻul xonlaridan Kepakxon qurdirgan saroy yaqinida Qarshi shahriga asos solindi. 14-15 asrlarda Amir Temur va Mirzo Ulugʻbek davrlarida Shahrisabzda bir qancha monumental binolar – saroy, masjidlar, maqbara va boshqalar qurildi.

Aholisining asosiy qismi oʻzbeklar, shuningdek, tojiklar, turkmanlar va boshqalar bor. 20-asrning boshlarigacha hozirgi Qashqadaryo viloyati hududida yashagan aholining koʻpchili urugʻ-aymoqlarga boʻlinar edi. Masalan, Qarshi shahri va uning atroflarida mangʻit, saroy, qovchin, qatagʻon, qutchi, qipchoqlar, xitoy, qirq, yuz qabilalari, Shahrisabz va uning atroflarida kenagan, saroy, qutchi, turk, qatagʻon, qalmoq, qangli, chuyut, qiyot, qoʻngʻirot, moʻror, mangʻit, mitan, moʻgʻul, nayman, sayot qabilalari, Gʻuzor va uning atroflarida qoʻngʻirot, mangʻit va boshqa urugʻlarning vakillari yashaganlar[1, 128-b].

Shuning uchun ham Qashqadaryo viloyati toponimlari orasida etnonimlar katta oʻrin tutadi. Mubolagʻasiz aytish mumkinki, viloyat toponimiyasida oʻzbeklarning koʻpchilik urugʻ-aymoqlarining nomlari saqlanib qolgan.

Har bir hudud oʻzining tabiiy sharoiti, iqtisodiyoti, aholisining urf-odatlarini, etnografiyasi va boshqa xususiyatlari bilan bir-biridan ajralib turadi. Tabiiyki, bu joy nomlarida ham aks etadi. Qashqadaryo viloyati ham oʻzining tabiati, aholisi, xoʻjalik faoliyati bilan boshqa hududlardan ajralib turadi. Viloyatning reliefi murakkab tuzilishga ega boʻlib, bu joy nomlarida ham oʻz aksini topgan. Geografik joy nomlari tarkibida oronimlarning va u bilan bogʻliq gidronimlarning koʻpligi shundan dalolatdir. Shunisi diqqatga sazovorki, oronimlar orasida asosiy oronimik termin hisoblangan togʻ, tepa termini bir necha marta takrorlanadi. Shu bilan birga, togʻda yashovchi aholi koʻproq tosh soʻzini ishlatadi. Bundan tashqari, past togʻlarga nisbatan tepa termini ham qoʻllaniladi. Dovonda esa bel, oshuv terminlari koʻproq ishlatiladi. Shuningdek, Qashqadaryo viloyatida zov, dapsan, oshuv kabi mahalliy terminlar koʻp ishlatiladi, baland togʻlarga nisbatan oq, past togʻlarga nisbatan esa qora soʻzlari koʻp qoʻllaniladi.

Oronimlar haqida soʻz ketganda, avvalambor relief shakllari nomlari tarkibida uchraydigan oronimik terminlar haqida gapirish kerak boʻladi, chunki, bunday soʻzlar oronimlarning turini koʻrsatadigan indikatorlar –darakchilardir. Shuni aytish kerakki, toponimlar bir qancha hollarda adabiy til normasiga boʻysunmaydi, shevaviy shakllarda talaffuz qilinadi, masalan, adabiy tildagi togʻ termini baʼzi joylarida tov shaklida talaffuz qilinadi: Yetimtov (Qamashi tumani), Kakliktov

(Yakkabog‘ tumani), Kosontov (Koson tumani), Oqboshtov, Oqqo‘ltov, Oqrabotov, Sakirtov, Seypiltov, Qaypaltov, Qiziltov, Qo‘ng‘irtov (Dehqonobod tumani), Choltov (Qamashi tumani), Qirqtov (Kitob tumani), Qo‘ng‘irtov (Chiroqchi tumani); tog‘ termini faqat ikki oronim – Qoratog‘ va Qo‘rg‘ontog‘ (Shahrisabz tumani) tarkibida uchraydi. Ayrim turgan “tog‘” yoki “qoya” ma’nosidagi tosh termini Tuyatosh (Dehqonobod tumani), Ugurtosh (Chiroqchi tumani), Yaktosh (Kitob tumani) oronimlarini hosil qilgan; Oqbuloqgaza, So‘rigaza, Qizilgaza (Qamashi tumani) oronimlari tarkibidagi gaza indikator “tog‘ qirrasini” ma’nosida respublikada ko‘p uchraydi. “Kemtik” (kamtik) ma’nosida kam termini tog‘ tizmasining ko‘pincha tizmasining yo‘l o‘tadigan pastroq qismini bildiradi: Darvozakam dovoni, Egarkam tog‘i (Shahrisabz tumani), shu tumandagi Kam tog‘lari. Bel termini “dovon” ma’nosida bir necha marta takrorlanadi: Muzbel, Qorabeltov (dovon, Shahrisabz tumani), O‘rtabel (dovon, Mirshikor tumani). Aqba (arabcha) “dovon”, “tog‘ yo‘li” demakdir: Kalonaqba “katta dovon” (Kitob tumani), Oqboykalon dovoni (Qamashi tumani) ham aynan o‘sha ma’noda, bunda faqat oldin termin, keyin sifat kelgan: Aqban kalon. Oronim indikatorlardan “tog‘ orqasi”, “tog‘ yelkasi” ma’nosidagi sirt (Qorasirt tog‘i, Dehqonobod tumani), “pastroq tog‘larning chag‘irtoshli oftobro‘y yonbag‘ri” ma’nosidagi chagat (Qorachag‘at tog‘i, Dehqonobod tumani), “uzunasiga cho‘zilgan balandlik”ni bildirgan qir (Qoraqir tog‘i, Nishon tumani), “tog‘ tarmog‘i”, “dara” ma’nosidagi qo‘l Oqqo‘ltov tog‘i, Dehqonobod tumani, Uchqo‘lsoy jarligi – G‘uzor tumani terminlarini aytib o‘tish mumkin.

Viloyat oronimlarini hosil qilgan terminlardan biri qoq indikatoridir. Geografik adabiyotda qoq deganda ko‘pincha cho‘llardagi yog‘in suvi to‘planadigan ko‘lmaklar nazarda tutiladi. Tog‘larda ham qoya bo‘shliqlarida, o‘yiqlarida qor-yomg‘ir suvlari to‘lib qoladigan chuqurlik qoq (tosh qoq) deyiladi; chuqurroq qoqlarning suvi yozning yarmigacha turishi mumkin (tevarak-atrofdagi jonivorlar ana shunday qoqlardan suv ichadi) [3, 98-b].

Ko‘pincha oronimlar tushunarli bo‘lsa metaforik-majoziy ma’nolarda keladi: Belisinq tog‘i (G‘uzor tumani) “o‘rta qismi past tog‘”, Yetimtov (Qamashi tumani) – “yolg‘iz tog‘”, Jahonnamo tog‘i (Dehqonobod tumani) “tog‘ tepasidan go‘yo butun dunyo ko‘rinib turadigan tog‘”; Ichaksoy jari (Yakkabog‘ tumani) “ichakday uzun, ilang-bilang jar”, Saksondara tog‘i (Nishon tumani) “serdara, daralari ko‘p tog‘”, Osmonbuloq tog‘i (Dehqonobod tumani), “tog‘ tepasidagi buloq”, Xontaxta tizmasi (Qamashi tumani) “usti supaday tekis tog‘”, Ellikbosh tizmasi “sercho‘qqi tog‘” (Dehqonobod tumani).

Viloyatning shimoliy, shimoli-sharqiy va sharqiy qismi baland tog‘lar bilan o‘ralganligi bu yerda daryolar, soylar, jilg‘alar, buloqlar ko‘p. Ushbu holat viloyat joy

nomlari tarkibida gidronimlarning salmoqli o‘rinni egallashiga sabab bo‘lgan. Gidronimlar joyning tabiiy holati, xosiyati, suvning xususiyatlari, shu joyning o‘simlik turi, hayvonot dunyosini aks ettiradi.

Qashqadaryo viloyati tekislik bilan birga tog‘ va tog‘oldi hududlardan iborat bo‘lganligi sababli gidronimlarga boy. Viloyatning eng katta daryosi Qashqadaryo, uning irmoqlari – Jinnidaryo, Oqsuv, Tanxozdaryo, G‘uzordaryo, Qoratepa tog‘ining janubiy yonbag‘ridan yigirmaga yaqin soy oqib tushadi (Sho‘robsoy, Makridsoy, Oyoqchisoy, Qalqamasoy va b.). suv nomlari haqida gap ketganda birinchi galda Qashqadaryo gidronimining etimologiyasi esga keladi. Qashqa komponentli toponimlar bir-biridan farq qiladi. Qashqaqum – o‘simliksiz baland qum tepaliklari; qashqatepa – yolg‘iz baland tepalik; qashqasuv- tiniq tog‘ suvi; qashqayo‘l – tik tog‘yo‘li. Shahrisabz tumanida bir soy Qashqabuloq deb ataladi. Zomin tumanida ham qashqabuloq degan chashmalar bor. Masalan, shu tumanning Qoramozor qishlog‘i yonida Qashqabuloq tog‘ tepasida yaxlit tosh tirqishidan chiqib yotibdi. Demak, bu yerda qashqabuloq – “tiniq tog‘ suvi”.

Qashqadaryo gidronimining kelib chiqishini olimlar boshqacharoq izohlaydilar. V.V.Bartold Qashqadaryo gidronimi qadimgi Kesh (to‘g‘risi - Kash): hozirgi Shahrisabz nomining fonetik jihatdan o‘zgarishi oqibatidir deb yozgan edi. Demak, bu daryo avval Kesh (Kash) daryosi deb, Amir Temur davrida Xashqa (Xashqarud) deb atalgan va keyinchalik Qashqarud, nihoyat Qashqadaryo bo‘lib ketgan.

Gidronimlar tarkibida qashqa terminidan tashqari achchi, sho‘r, taxir (Achchisoy, Dehqonobod tumani), buloq, daryo, ko‘l, soy, suv, chashma, shirin, sho‘r, quduq kabi gidronimik indikatorlar ko‘plab takrorlanadi.

Suv obyektlari orasida el-elat, urug‘-aymoq nomlari bilan atalgan gidronimlar uchraydi: Arabband (daryo, Chiroqchi tumani), Azlartepa (quduq, Chiroqchi tumani), Mirishkor (kanal, Mirishkor tumani), Po‘loti (kanal, Koson tumani), Chimboy (soy, Qamashi tumani), Hizalak (soy, Chiroqchi tumani); o‘simlik nomlaridan tarkib topgangidronimlardan Zirkbuloq (Dehqonobod tumani), Irg‘aylik (soy, Qamashi tumani), Chinorsoy (Kitob tumani), Yulg‘unli (suv ombori, Mirishkor tumani) kabilarni aytib o‘tish mumkin [5, 125-b].

Majoziy (metaforik) gidronimlar ham uchraydi: Jinnidaryo (Kitob tumani), Yo‘tansoy (yo‘tandoy-so‘loqmondoy, “katta, ulkan”, Kitob tumani).

Qamashi tumanidagi Mamarli gidronimi diqqatga sazovordir. Mumtoz adabiyotda mamar “kechik”, “suv yo‘li” ma’nosini anglatadi.

Bir qancha daryo-soylar nomlarini maxsus tadqiqotsiz izohlab bo‘lmaydi. Bunday jumboq nomlar toponimiyaning hamma sohalarida, hamma joylarda

uchraydi. Qadimiy nomlar o'z sirlarini osonlikcha ochmaydi. Tushunarsiz nomlar fan uchun tadqiqot obyektidir [4, 78-b.].

Viloyat bo'yicha to'plangan geografik nomlar avvalo, ular ifodalayotgan obyekt turiga ko'ra oronimlar, gidronimlar va oykonimlarga, so'ng mazmuniga ko'ra joyning geografik o'rni va tabiiy geografik xususiyatlari bilan bog'liq nomlarga, relefi va foydali qazilmalar bilan bog'liq nomlarga, iqlimi va ob-havosi xususiyati bilan bog'liq nomlar, ichki suvlari bilan bog'liq nomlar, tuproqlari, o'simliklari va hayvonot dunyosi bilan bog'liq bo'lgan joy nomlarga bo'lindi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, viloyatdagi joy nomlari orasida eng ko'pchiligini joyning relefi, suv obyektlari bilan bog'liq nomlar, joyning geografik o'rni, holati va tabiiy xususiyati bilan bog'liq nomlar hamda o'simlik va hayvonot dunyosi bilan bog'liq nomlar tashkil etadi. Havza iqlimi va ob-havosi hamda tuproqlari, foydali qazilmalari bilan bog'liq nomlar esa kam uchraydi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, yangi obyektlarga nom berayotganda, avvalo, shu joyning tabiiy xususiyati, holati, hududda bo'lib o'tgan tarixiy voqealar, tarixiy shaxslarning nomini qo'yish masalasiga e'tibor qaratish zarur. Joyning tabiiy xususiyati va holati, iqlimi va ob-havosi, suv obyektlari, tuproqlari, o'simliklari va hayvonot dunyosi hamda foydali qazilmalari bilan bog'liq bo'lgan geografik nomlarning umrboqiyiligiga va nomlarning o'zgartirilmasdan uzoq saqlanishiga olib keladi. Zero, geografik joy nomlari milliy va ma'naviy qadriyatlarimizning bir qismidir

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари.-Т.: “О‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi”, 2005.
2. Qorayev S. Топонимика.-Т.: О‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006.
3. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т.: “Ўқитувчи”, 1988.
4. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. –Т.: “Муҳаррир”, 2009. –Б.269
5. Хуррамов Қ. Оронимлар ва орографик терминлар муносабати // Ономастика Узбекистана. -Т.: 1989. -Б.91-92.